№6 ДӘРІС

Концепт дискурсы және идеология

Антропоцентристік парадигма, ұлттық ғалам бейнесі және тіл философиясы

Дәріскер: **ф.ғ.д., профессор Авакова Раушангул Амирдинқызы**

КІРІСПЕ ПРОБЛЕМАЛЫҚ СҰРАҚ:

«Тіл — тек ақпарат алмасу құралы ғана ма, әлде халықтың дүниетанымы мен идеологиялық кодын сақтайтын рухани кеңістік пе?»

Дәрістің мақсаты және күтілетін оқу нәтижелері

Дәрістің негізгі мақсаты

XXI ғасыр лингвистикасындағы антропоцентристік парадигманың теориялық негіздерін, В. фон Гумбольдт пен А.А. Потебняның лингвофилософиялық тұжырымдарын, сондай-ақ тілдегі этномәдени код пен концептуалды ғалам бейнесінің қалыптасу тетіктерін жан-жақты түсіндіру.

Аудитория: Филология және түркітану бағытының студенттері (45–50 минуттық академиялық дәріс).

Оқу нәтижелері (Блум таксономиясы)

✓ **Түсіну:** Антропоцентристік парадигманың тарихи бастаулары мен негізгі қағидаларын сипаттайды.

✓ **Талдау:** В. фон Гумбольдттың «тіл – халық рухы» концепциясы мен А.А. Потебняның ішкі форма идеясын салыстырады.

✓ **Жіктеу:** Тіл білімінің үш бағытын және антропоцентризм аясындағы тоғыспалы пәндерді ажыратады.

✓ **Қолдану:** Ұлттық ғалам бейнесі мен этномәдени кодты концепт мысалында талдайды.

Антропоцентристік парадигма: қалыптасуы мен ғалымдар сабақтастығы

- **Тарихи бастау:** Еуропада В. фон Гумбольдттың лингвофилософиялық концепцияларынан бастау алады.
- **XXI ғасыр бағыты:** Тіл тек қатынас құралы емес, ұлт мәдениетінің басты көрсеткіші (категориясы) ретінде зерттеледі.
- **Этномәдени код:** Ұлт тілінің болмысында өзіне тән этномәдени және этнотанымдық бірліктер жиынтығы (коды) жатады.
- **Зерттеу әдістері:** Тіл табиғатын тану үшін лингвомәдениеттанымдық, лингвокогнитивтік және этнолингвистикалық талдау қолданылады.

Ғылыми идеялар сабақтастығы

1-кезең: Іргетас (XIX ғ.)

В. фон Гумбольдт — тіл философиясы, тіл мен халық рухының бірлігі.

2-кезең: Дамытушылар

А.А. Потебня, И. Гердер, Г. Штейнталь, М. Хайдеггер — тілдің шығармашылық және танымдық табиғаты.

3-кезең: Этнолингвистика (XX ғ.)

Ф. Боас, Э. Сепир, Б.Л. Уорф, Д. Уитни, Д.У. Пауэлл — тілдік ықтималдық және мәдениет.

4-кезең: Заманауи мектеп

Ю.Н. Караулов, В.Н. Телия, Ю.Д. Апресян, Д.С. Лихачев, В.А. Маслова — концепт және ғалам бейнесі.

Вильгельм фон Гумбольдт (1767–1835) концепциясы [13]

«Тіл адам мен дүниенің арасындағы аралық нәрсе. Тіл – халық рухының сыртқы көрінісі, халық ойының, дүние тану дәрежесінің көрсеткіші. Халық тілі – оның рухы, халық рухы – оның тілі. Тіл – адамның рухани әрекетінің өнімі емес, әрекеттің тура өзі» [13].

1. Аралық әлем

Тіл — адам санасы мен сыртқы объективті дүниені байланыстырушы дәнекер.

2. Халық рухы

Тіл мен халық рухы тепе-тең; ұлттық сана ерекшелігі тілде көрініс табады.

3. Energeia (Әрекет)

Тіл дайын өнім (ergon) емес, үздіксіз рухани-шығармашылық әрекеттің (energeia) өзі.

4. Теориялық темірқазық

Антропоцентристік парадигмадағы барлық заманауи зерттеулердің философиялық тірегі.

Ғаламның поэтикалық бейнесі және негізгі триадалар

Номинативтік қызметтен — поэтикалық бейнеге

Тіл ақиқат өмір суретін жай атап қана қоймай (номинативтік қызмет), әлем бейнесінің поэтикалық образды келбетін жасайды. Ол ғалам бейнесін тура мағынасында емес, ауыспалы, бейнелі түрде (тілдік көркемдеуіш құралдар арқылы) суреттейді.

А.А. Потебня тұжырымы [12]:

«Тіл – ойды туғызушы тетік, сондықтан сөз заттың тура таңбасы емес, оның адам санасында тілдік шығармашылық процесс нәтижесінде туған бейне».

Антропоцентристік парадигма триадалары

ТІЛ — АДАМ — ҚОҒАМ

Тілдің әлеуметтік-коммуникативтік және тұлғалық қызметін біріктіретін кең ая.

ТІЛ — ҰЛТ — МӘДЕНИЕТ

Ұлттық құндылықтар, салт-дәстүр мен рухани мұраның тілдік таңбалануы.

ТІЛ — ҰЛТ — ТАНЫМ

Дүниені концептуалдау және категориялау арқылы ұлттық дүниетанымды қалыптастыру.

Тіл білімінің негізгі үш бағыты және тоғыспалы пәндер жүйесі

ТІЛ БІЛІМІ (ЛИНГВИСТИКА)

1. Салыстырмалы-тарихи бағыт

- Салыстырмалы тіл білімі
- Салыстырмалы грамматика
- Тарихи грамматика
- Салғастырмалы тіл білімі
- Тілдердің генеалогиялық туыстығы мен тарихи дамуын зерттейді.

2. Жүйелі-құрылымдық бағыт

- Фонетика және фонология
- Лексикология
- Морфология
- Синтаксис
- Тілді ішкі деңгейлері бар тұйық таңбалар жүйесі ретінде қарастырады.

3. Антропоцентристік бағыт

- Лингвомәдениеттану (тіл + мәдениет)
- Когнитивтік лингвистика (тіл + таным)
- Этнолингвистика (тіл + этнос)
- Психолингвистика, Социолингвистика, Паралингвистика
- Дербес ғылыми аппараты мен категориялары қалыптасқан салалар.

Концепт дискурсы және идеологияның тілдік тетіктері

Концептінің үш қабатты құрылымы

1. Ұғымдық (түсініктік) қабат:

Сөздік анықтамаларда бекітілген логикалық-рационалды белгілер жиынтығы.

2. Бейнелік (образдық) қабат:

А.А. Потебня сипаттаған ішкі форма, метафоралар мен сезімдік ассоциациялар.

3. Құндылықтық-идеологиялық қабат:

Белгілі бір қоғам мен дискурстағы бағалауыштық («жақсы / жаман», «біз / олар») бағдарлар.

Дискурстағы идеологиялық ықпал жолдары

• **Қайта семантикалау:** Қоғамдық өзгерістер кезінде базалық концептілердің («Отан», «Бірлік», «Дәстүр») мазмұнын жаңаша интерпретациялау.

• **Номинация таңдауы:** Бір құбылысты әртүрлі бағалауыш реңкпен атау (эвфемизмдер мен дисфемизмдер).

• **Прецедентті мәтіндер:** Мақал-мәтелдер мен тарихи образдар арқылы ұжымдық санаға бағыт беру.

• **Дискурстық легитимация:** Белгілі бір көзқарасты ұлттық немесе әлеуметтік норма ретінде бекіту.

Антропоцентристік салалардың зерттеу нысаны мен әдістері

Ғылым саласы	Тоғысу аясы	Зерттеу нысаны	Негізгі талдау бірлігі
Лингвомәдениеттану	Лингвистика + Мәдениеттану	Тіл мен мәдениеттің өзара ықпалы, ұлттық рухани код	Мәдени концепт, лингвомәдени бірлік, прецедентті феномен
Когнитивтік лингвистика	Лингвистика + Когнитология	Тіл арқылы әлемді тану, ақпаратты өңдеу мен сақтау	Концепт, фрейм, скрипт, концептосфера, ғалам бейнесі
Этнолингвистика	Лингвистика + Этнология	Этнос тарихы, салт-дәстүрі мен мифологиясының тілдегі ізі	Этнографизм, мифологема, дәстүрлі рәміздер
Социолингвистика	Лингвистика + Социология	Тілдің қоғамдық жіктелуі, әлеуметтік топтар мен идеология	Әлеуметтік диалект, тілдік саясат, дискурс
Психолингвистика	Лингвистика + Психология	Сөйлеу әрекетінің туындауы мен қабылдану механизмдері	Ассоциативті өріс, тілдік сана, ішкі сөйлеу

Түркі-қазақ ғалам бейнесіндегі концепт: «Шаңырақ» және «Құт»

Ескерту: Төмендегі талдау дәрістегі теориялық қағидаларды бекітуге арналған иллюстрациялық оқу кейсі болып табылады.

КЕЙС 1: «ШАҢЫРАҚ» КОНЦЕПТІСІ

• **Номинативтік (тура) мағына:** Киіз үйдің күмбезін құрайтын, уықтар шаншылатын шеңбер ағаш бөлігі.

• **Поэтикалық бейне (Потебня):** «Шаңырақ көтеру», «шаңырағы биік болсын» — отбасы құру, әулет бақыты мен ұрпақ жалғастығының образы.

• **Идеологиялық дискурста:** Мемлекеттік рәміздер мен қоғамдық дискурста — «ортақ Отан», «бір шаңырақ астындағы татулық» идеологемасы.

КЕЙС 2: «ҚҰТ» КОНЦЕПТІСІ

• **Көне түркілік таным:** Орхон-Енисей жазбаларындағы (Күлтегін, Білге қаған) «Тәңірі жарылқап, құтым бар үшін...» тіркесіндегі киелі билік пен бақ.

• **Этномәдени код:** «Құтты қонақ», «құт дарысын» — береке, ырыс, өмірлік қуат пен рухани сәттіліктің символы.

• **Дискурстық сабақтастық:** Көне мифологиялық-саяси легитимациядан қазіргі тұрмыстық-мәдени алғыс формулаларына дейінгі эволюция.

Аудиториялық кейс-таңдау: Тілдік деректерді талдау алгоритмі

Талдау алгоритмі (4 қадам)

1-қадам. Лексикалық деңгей: Сөздің түсіндірме сөздіктегі негізгі мағынасын анықтау.

2-қадам. Ішкі форма (Потебня): Этимологиялық және бейнелі-метафоралық уәжін ашу.

3-қадам. Паремиологиялық қор: Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердегі этномәдени кодты табу.

4-қадам. Дискурстық талдау: Қазіргі БАҚ пен қоғамдық дискурстағы идеологиялық қолданысын бағалау.

Топтық жұмысқа арналған кейс-тапсырмалар

▸ **А кейсі (Лингвомәдени бағыт):**

«Дастарқан» концептісінің қазақ тіліндегі қонақжайлық коды мен әлеуметтік біріктіруші қызметін талдаңыз.

▸ **Б кейсі (Когнитивтік бағыт):**

«Жол» концептісінің ғалам бейнесіндегі («ақ жол», «өмір жолы») метафоралық модельдерін сипаттаңыз.

▸ **В кейсі (Саяси-идеологиялық дискурс):**

Заманауи медиа мәтіндердегі «Жаңару» немесе «Бірлік» концептілерінің прагматикалық әсерін ашыңыз.

Дәрістің негізгі қорытындылары және рефлексия

Түйінді тұжырымдар

• **Парадигма өзегі:** Антропоцентристік парадигма тілді адамнан бөлек емес, ұлттық сана, мәдениет және таныммен біртұтас жүйеде қарастырады.

• **Философиялық тірек:** В. фон Гумбольдттың «тіл – халық рухы» концепциясы мен А.А. Потебняның сөздің бейнелі-шығармашылық табиғаты туралы ілімі қазіргі лингвистиканың іргетасы болып қала береді.

• **Ғалам бейнесі:** Тіл дүниені жай атап қана қоймай, поэтикалық-образды және құндылықтық модельдер арқылы ұлттық ғалам бейнесін қалыптастырады.

• **Салааралық сипат:** Лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика және этнолингвистика дербес ғылыми аппараты бар тоғыспалы пәндер ретінде орнықты.

Қорытынды рефлексия

1. Бүгінгі дәрістен кейін «тіл — халық рухы» деген қағиданы өз зерттеу салаңызда қалай қолданар едіңіз?

2. Цифрлық дәуірде (әлеуметтік желілер мен ЖИ дискурсында) ұлттық концептілер қандай өзгерістерге ұшырауда?

3. Дәрістегі қай ғалымның тұжырымы сізге ерекше ой салды?

Білімді бекітуге арналған бақылау сұрақтары

1-сұрақ: Антропоцентристік парадигманың басты ерекшелігі неде және ол тіл білімінің бұрынғы бағыттарынан несімен ерекшеленеді?

2-сұрақ: Вильгельм фон Гумбольдт тіл мен халық рухының арақатынасын қалай түсіндіреді? («Тіл — әрекеттің өзі» қағидасы)

3-сұрақ: А.А. Потебня сөздің табиғатын қалай анықтады және тілдің номинативтік қызметі мен поэтикалық бейнелілігінің айырмашылығы қандай?

4-сұрақ: Антропоцентристік парадигма аясындағы «тіл – адам – қоғам», «тіл – ұлт – мәдениет», «тіл – ұлт – таным» триадаларының мәнін ашыңыз.

5-сұрақ: Екі ғылымның тоғысуынан пайда болған қандай жаңа лингвистикалық пәндерді білесіз? Олардың зерттеу нысанын атаңыз.

Өзін-өзі тексеру тесті және жауап кілті

1. Антропоцентристік парадигманың философиялық негізін салған ғалым:
А) Ф. де Соссюр Б) В. фон Гумбольдт В) Н. Хомский

2. «Тіл – ойды туғызушы тетік, сөз – санада туған бейне» деп тұжырымдаған кім?
А) А.А. Потебня Б) Б. Малиновский В) Э. Сепир

3. Фонетика, лексикология, морфология, синтаксис қай бағытқа жатады?
А) Антропоцентристік Б) Салыстырмалы-тарихи В) Жүйелі-құрылымдық

4. Тіл мен этнологияның тоғысуынан қалыптасқан ғылым саласы:
А) Социолингвистика Б) Этнолингвистика В) Паралингвистика

Дұрыс жауаптар кілті

1 — Б: В. фон Гумбольдт (XIX ғ. лингвофилософиясы [13]).

2 — А: А.А. Потебня (сөздің бейнелі-шығармашылық табиғаты [12]).

3 — В: Жүйелі-құрылымдық (структуралық) бағыт.

4 — Б: Этнолингвистика (лингвистика + этнология).

Пайдаланылған әдебиеттер мен теориялық дереккөздер

1. Негізгі дәріс материалы: №6 дәріс. «Концепт дискурсы және идеология» (ұсынылған оқу-әдістемелік мәтін, 1-бет).

2. Дәріс мәтініндегі [12] сілтеме: Потебня А.А. Мысль и язык (Сөздің адам санасындағы тілдік шығармашылық бейне ретіндегі тұжырымы).

3. Дәріс мәтініндегі [13] сілтеме: Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию («Тіл – халық рухының сыртқы көрінісі, әрекеттің тура өзі» концепциясы).

4. Дәрісте аталған теориялық еңбектер авторлары: И. Гердер, Г. Штейнталь, М. Хайдеггер, Ф. Боас, Э. Сепир, Б.Л. Уорф, Л. Леви-Брюль, Б. Малиновский, К. Леви-Стросс, Ю.Н. Караулов, В.Н. Телия, Г.В. Колшанский, Ю.Д. Апресян, Д.С. Лихачев, В.А. Маслова.

5. Академиялық ескерту: Библиографиялық шығу деректері (баспа жылы, бет саны) бастапқы дәріс файлында тек [12] және [13] сілтеме индекстері түрінде берілгендіктен, дереккөздер ойдан қосылмай, дәріс мәтініне сай дәл көрсетілді.